

HISTRIA ANTIQUA

ČASOPIS INSTITUTA DRUŠTVENIH ZNANOSTI IVO PILAR, Zagreb
CENTRA ZA ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA,
MEĐUNARODNOG ISTRAŽIVAČKOG CENTRA ZA ARHEOLOGIJU, Brijuni-Medulin
JOURNAL OF THE INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES IVO PILAR, Zagreb
CENTRE FOR ARCHAEOLOGICAL RESEARCH,
THE INTERNATIONAL RESEARCH CENTRE FOR ARCHAEOLOGY, Brijuni-Medulin

SV./VOL. 22

PULA, 2013.

Časopis Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb
 Centar za arheološka istraživanja,
 Međunarodni istraživački centar za arheologiju, Brinji - Medulin
 Journal of the Institute of Social Sciences Ivo Pilar, Zagreb
 Centre for Archaeological Research,
 International Research Centre for Archaeology, Brinji - Medulin

Svesak / Volume: 22
 Pala, 2013.

NAKLADNIK / PUBLISHER

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb
 Centar za arheološka istraživanja
 Međunarodni istraživački centar za arheologiju, Brinji - Medulin (Hrvatska)
 Institute of Social Sciences Ivo Pilar, Zagreb
 Centre for Archaeological Research,
 International Research Centre for Archaeology, Brinji - Medulin (Croatia)

SUNAKLADNIK / CO-EDITOR

Društvo za povijest i kulturni razvitak Istre, Pula
 Society for the History and Cultural Development of Istria, Pula

ZA NAKLADNIKA / FOR PUBLISHER

Prof. dr. sc. Vlado ŠAKIĆ

GLAVNA UREDNICA / EDITOR IN CHIEF

Mt. sc. Kristina DŽIN

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

Mt. sc. Kristina DŽIN (Pula) akademik Ermiho MARIN (Zagreb),
 prof. dr. sc. Robert MATIJAŠIĆ (Pula), prof. Ante RENDIĆ-MIOČEVIĆ (Zagreb),
 prof. dr. sc. Isabel RODÀ (Barcelona), prof. dr. sc. Guido ROSADA (Padova),
 prof. dr. sc. Francis TASSAUX (Bordeaux), prof. dr. sc. Marin ZANINOVIĆ (Zagreb)

TAJNIŠTVO IZDAVAČA / PUBLISHER CONTACT:

52103 Pula, p.b. 554
 e-mail: kristina.dzin@puzt.com.hr

SAVJET MEĐUNARODNOG ISTRAŽIVAČKOG
 CENTRA ZA ARHEOLOGIJU
 COUNCIL OF THE INTERNATIONAL RESEARCH
 CENTRE FOR ARCHAEOLOGY

Akademkinja Ven BITRAKOVA GRCZDANOVA (Skopje),
 dr. sc. László BORHY (Budimpešta), mt. sc. Kristina DŽIN
 prof. dr. sc. Erwin POCHMARSKY (Genj),
 dr. sc. Marijeta ŠAŠEL KOS (Ljubljana), akademik Ermiho MARIN (Zagreb),
 prof. dr. sc. Robert MATIJAŠIĆ (Pula), prof. Ante RENDIĆ-MIOČEVIĆ (Zagreb),
 prof. dr. sc. Isabel RODÀ (Barcelona), prof. dr. sc. Guido ROSADA (Padova),
 prof. dr. sc. Francis TASSAUX (Bordeaux), prof. dr. sc. Marin ZANINOVIĆ (Zagreb)

FINANCIJSKA POTPORA / FINANCIAL SUPPORT

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Zagreb
 Županija Istarska, Pula

The review *Histria Antiqua* is referenced in:

BHA, *Bibliography of the History of Art* (BHA) as the successor of the earlier index (*Répertoire d'Art et d'Archéologie*), through the Research Libraries Group and Art History Information Program / J. Paul Getty Trust (United States of America) as well as in the *Institut de l'Information Scientifique et Technique (INIST)* of the of the Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS) and since 2005 also in the *Catalogue of the UNESCO Bibliographic Data Records (UNESDOC)*

Copyright ©2013 Institute of Social Sciences Ivo Pilar
 International Research Centre for Archaeology, Brinji-Medulin (Croatia)

Histria Antiqua is published annually.
 Articles are revised internationally.

NASLOVNICA / COVER:

Pula, Mensala (?), dio optičke ploče kasaldila, I. st.
 Pula, Mensal (?), fragment of theatre parapet, 1st century AD

SADRŽAJ / CONTENTS

UVODNIK GLAVNE UREDNICE FOREWORD BY THE EDITOR-IN-CHIEF	7 9
Klara BURŠIĆ MATIJAŠIĆ, Pula Tragovi igara u prapovijesti Istre <i>Tracce di giochi nella Preistoria dell'Istria</i>	13
Anton KOŽELJ, Manuela WURCH KOŽELJ, Athens Quelques jeux antiques identifiés à Thasos <i>Neki igra u agoru u Thasosu</i>	25
Zlatko ĐUKIĆ, Osijek Značaj atletskih igara u Olimpiji na stari vijek <i>The Importance of Athletic Games at Olympia in Ancient Times</i>	39
Erwin POCHMARSKI, Graz Der Hippodrom von Olympia Hippodrom u Olimpiji i njegov aphasis	43
E. K. GLAŽEB, Zagreb, D. ŠTRUKLEC, Ivaničgrad Board Games as a Reflection of Ancient Near Eastern Society <i>Igre na ploči kao odraz drevnih bliskistočnih društava</i>	53
Marija BUŽOV, Zagreb Public Games in Rome Javne igre u Rimu	61
Guido ROSADA, Padua In flavio optidi medio. Oltre gli edifici di spettacolo a Patavium <i>In flavio optidi medio. S onu strana odnaja na zabave u Pataviumu</i>	83
Kornelija A. GIUNIO, Zadar Knowledge About Public and Private Games from the Roman Period from the Holdings of the Archeological Museum in Zadar <i>Saznanja o javnim i privatnim igrama u rimsko doba iz fondova Arheološkog muzeja Zadar</i>	101
Adrian ARDEI, Lucia Carmen ARDEI, Caransebeș Gli anfiteatri costruiti dai Romani in Dacia <i>Rimski amfiteatri u Daciji</i>	117
Marin BUOVAC, Zadar Rimski amfiteatri na tlu istočnog Jadrana i okolja <i>Römische Amphitheater auf dem ostadriatischen Gebiet und hinterland</i>	129
Miroslav GLAVIČIĆ, Željko MILETIĆ, Zadar Arhitektura amfiteatra u Burnumu <i>The Architecture of the Amphitheatre in Burnum</i>	157
Annalisa GIOVANNINI, Paola VENTURA, Trieste Aquileia e il suo anfiteatro: storia di un rapporto "nascosto" <i>Aloleja i njzin amfiteatar: priča o "skrivenom" odnosu</i>	173
Stefania PERGOLA, Marialetizia BUONFIGLIO, Roma Stadio di Domiziano e Circo Massimo: riflessioni sullo svolgimento degli agni giurici e dei ludi circensi in relazione agli schemi progettuali dei due edifici di Domiziano <i>Stadion i circo maximo: Ludi giurici i ludi circensi – prouštvanja o njihovom odvijanju i odnosa na arhitektonike projekte obaju odnaja</i>	187

<p>Vesna GIRARDI JURKIĆ, Kristina DŽIN, Pula <i>Bilješke o kazalištu Pars superior Coloniae antičke Pule</i> <i>Notes on Antique Pula's Theatre Pars Superior Coloniae</i></p>	199
<p>Benedetta ADEMBRI, Filippo FANTINI, Roma <i>Dimensioning criteria of ancient buildings for spectacle: case studies from Villa Adriana</i> <i>Kriteriji dimenzioniranja antičkih građevina korištenih za spektakle: primjer iz Hadrijanove vile</i></p>	223
<p>Vlasta BEGOVIĆ, Zagreb, Ivančica SCHKUNK, St. Paul, Minnesota <i>Spaces for Games and Entertainment in the Maritime Villa in Verige Bay, Brijuni</i> <i>Prostori za zabavu i uživanje na maritimosj vili u uvali Verige na Brijunima</i></p>	233
<p>Giuseppe Germanà BOZZA, Catania <i>Caligola ed i ludiistici a Siracusa (Soet., v. Cal., 20)</i> <i>Kaligula i ludiistici u Siracuzi (Soet., V. Cal., 20)</i></p>	241
<p>Vlatka VUKELIĆ, Dejan FERJAK, Zagreb <i>Public and Private Games in Ancient Sicily</i> <i>Javne i privatne igre u antičkoj Siciji</i></p>	251
<p>Nadežda GULYAUVA, St. Petersburg <i>From Funeral Games to Gladiatorial Fights</i> <i>Od pogrebnih igara do gladijatorskih borbi</i></p>	265
<p>Genoa; Fabio MOSCA, Paola PUPPO, Prato <i>Riflessioni su dadi e giochi da tavolo nel mondo Romano</i> <i>Razmišljanja o igrama s kočicama i na ploči u starom Rimu</i></p>	271
<p>Katarina BOTIĆ, Zagreb <i>Dječje igračke i minijature posude Sopotske kulture s lokaliteta Krčavina - Novi Perkovci</i> <i>Children's Toys and Miniature Vessels of the Sopot Culture from the Krčavina - Novi Perkovci Site</i></p>	281
<p>Giuseppe CUSCITO, Muglia <i>Giocchi e spettacoli nel Padri della Chiesa</i> <i>Igre i spektakli u promišljanju crkvenih otaca</i></p>	293
<p>Elica MANEVA, Skopje <i>Srednjovjekovno kazalište u Makedoniji - Primjeri kazališta na javnim trgovima</i> <i>Medieval Theatre in Macedonia: Theatrical performances in public space</i></p>	299
<p>Michele BUENO, Chiara DINCA, Padua <i>Giocolieri e spettacoli itineranti tra divertimento privato e occasioni pubbliche</i> <i>Ulični zabavljači i putujuće predstave od privatnih do javnih zbivanja</i></p>	311
<p>Nikos ČAUSIDIS, Skopje <i>The Axis Mundi as a Mythological Base of Acrobatics Performed on a Pole - Diachronic Analyses</i> <i>Osvjetla kao mitološka baza akrobacija izvođenih na špi - dijahronijske semiotičke analize</i></p>	321
VARIA	
<p>Naser FERRI, Priština <i>Nalaz kipića iz Poneša blizu Gnjilana na Kosovu</i> <i>A Statuette Finding on Poneš near Gnjilani in Kosovo</i></p>	341
<p>Mato ILKIĆ, Zadar <i>Noviji nalazi rimskih opeka i crijepova s pečatima iz Setina (Cornacium)</i> <i>Recent Finds of Roman Bricks and Roof Tiles with Stamps from Setin (Cornacium)</i></p>	351

NOVITATES

- Irena RADIĆ BOSSI, Zadar, Filipe CASTRO, Têma
The Late Sixteenth Century Shipwreck of Gralić; Preliminary Results of 2012 Research Campaign and Plans for the Future
Bredolom kod otočja Gralića. Preliminarni rezultati istraživačke kampanje 2012. i planovi za budućnost 365
- Irena RADIĆ BOSSI, Zadar, Giulia BOETTO, Aix-en-Provence
Međunarodno interdiciplinarno istraživanje u usli Caska na otoku Pagu. Rezultati istraživačke kampanje 2012.
International interdisciplinary investigation in the Bay of Caska on the Island of Pag: Results of the 2012 Investigation 377
- M.-B. CARRE, C. ROUSSE, Aix-en-Provence, F. TASSAUX, Bordeaux, V. KOVAČIĆ, Poreč
Loron-Loron et Busaja-Bossolo, Istria, Les campagnes de recherche 2012
Loron – Loron i Busaja – Bossolo, Poreč – Parenza, Istra, Istraživačka kampanja 2012. 391
- Tomislav FABJANIĆ, Irena RADIĆ BOSSI, Zadar, Marko MENDUŠIĆ, Šibenik
Dokumentiranje postojećega stanja i istraživanje utvrde Turete, luke i sakralnog
kompleksa na prostoru crkve Gospe od Tarcu na otoku Kornatu
Documenting of the present condition and excavations of the Tureta fort,
harbor and sacral complex in the area of the church of Our Lady of Tarcu on the island of Kornat 401
- Igor MIHOLJEK, Zagreb
Podvodno arheološko istraživanje poluotoka Vižula kod Medulina 2012.
Underwater Archaeological Investigations of the Peninsula of Vižula in 2012. 413

**PRIVATNE I JAVNE IGRE OD
PRAPOVIJESTI DO RANOG
SREDNJEG VIJEKA**

**PUBLIC AND PRIVATE GAMES
FROM PREHISTORY TO THE EARLY
MIDDLE AGES**

Miroslav GLAVIČIĆ, Željko MILETIĆ

ARHITEKTURA AMFITEATRA U BURNUMU

Prethodno priopćenje
 Primljeno: 12.08.2013.
 Odobreno: 20.08.2013.
 UDK 904.725.826 (998 Burnum)

Miroslav Glavičić - Željko Miletić
 Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
 23 000 Zadar - Hrvatska
 e-mail: glavicic@unizd.hr
 e-mail: smiletic@unizd.hr

Amfiteatar u Burnumu sagrađen je na sjeverozapadnoj periferiji kompleksa vojnog logora. Arheološkim istraživanjima utvrđene su dvije glavne faze gradnje amfiteatra: prvu tijekom rane vladavine cara Klaudija (nadove izvođe vojnici XI. legije) i drugu tijekom vladavine cara Vespazijana (nadove izvođe vojnici IV. legije). Dokumentirana su arhitektonska rješenja koja su usklađena s konfiguracijom terena, tj. za potrebe gradnje amfiteatra adaptirana je prirodna vrtača. Gradjevina pripada tipu amfiteatara sa četiri ulaza (dva glavna u tjemenu elipse i dva bočna), od kojih su tijekom istraživanja otkriveni južni, istočni i sjeverni s prolazima do arene. Sačuvani konstruktivni elementi pokazuju da su u drugoj gradjevinskoj fazi prolazi bili svodeni kombinacijom pojasnica od vapnenačkih i sobrenih klinasto oblikovanih blokova. Otkriveni su i parovi stubišta uz svaki prolaz kojima su se gledatelji uspinjali na tribine. Istraženi su segmenti tribina oko prostora arene i sa strana triju prolaza, pritom je ustanovljen način gradnje kamenih klupa. Otkriven je zidani plašt arene, koja je bila nasuta slojem pijeska koji je prekrivao prirodne skrapije adaptirane u drenažne kanale. Kršeni prostor sjeverozapadne periferije prije izgradnje amfiteatra i drugih objekata nivoiran je i nasut materijalom u kojem je nađena velika množina sakozvanog sitnog materijala vojne provenijencije (oprema i naoružanje, ali i predmeti iz svakodnevnog vojničkog života). Stražnom obradom utvrđeno je da svi predmeti pronađeni u tom sloju pripadaju razdoblju prve polovice I. st. Budući da nalazi kovanica jasno određuju da su rane godine Klaudijevе vladavine terminus post quem tog arhitektonskog projekta, gradnja amfiteatra povezujemo s neuspjedom Stribonijanovom pobunom godine 42, nakon koje dolazi do velikih gradjevinskih zahvata na cijelom prostoru vojnog logora. Druga faza gradnje amfiteatra točno je određena nalazom Vespazijanovih natpisa postavljenog na pročelju južnog ulaza godine 76./77.

Južno od amfiteatra uočene su goleme močire za koje je utvrđeno da zakrivaju arhitektonske ostatke vojnog vježbališta. Gradjevina ima oblik pačetvorine približnih dimenzija 150 x 150 m, a sastoji se (barem na sjevernoj, istočnoj i zapadnoj strani) od velikih dvorana koje zatvaraju unutrašnje dvorište. Na istočnoj strani otkrivena su monumentalna troklojna vrata. Istraženom dijelom dužinom vanjskog sjevernog zida gradevine u pravilnom ritmu postavljeni su kordonjoni. Na temelju dosadašnjih istraživanja pretpostavljaju se dvije gradjevinske faze: prva iz vremena cara Klaudija potvrđena je materijalom iz sloja nivelacije (identičnim onom pronađenom ispod amfiteatra i na okolnom terenu), a druga iz flavijskog doba potvrđena je arhitektonskim ostacima.

Ključne riječi: Burnum, amfiteatar, vojno vježbalište, legio XI Claudia pia fidelis, legio IIII Flavia felix

Pisana povijesna vrela, epigrafički spomenici i podaci dobiveni starim i novim arheološkim istraživanjima ukazuju da je aglomeracija Burnum sastavljena od različitih komponenti: rimskog legijskog tabora (*castra*) s pripadajućim teritorijem, auxilijarnog kaštela (*castrum*) te municipija (*municipium Burnistarum*), koji se razvio iz kanaba (*canabae*) smještenih uokolo vojnog logora i naselja (*oppidum*) liburnskih Bumista (Gradina kod Puljana) (Sl. 1).¹ Bumistae pripadaju Liburnima,² rimski su saveznici i graniče s ratobornim Dalmatima, koji u prvim fazama pacifikacije Ilirika čine stalnu opasnost Rimljanima. Dakle, iz geostrateških razloga Rimljani odabiru Burnum kao mjesto na kojem boravi dio provincijske vojske i podižu legijski vojni logor,³ najprije privremenog karaktera (*castra aestiva*), a nakon završetka ustanka Dalmata i Panona (6-9. godina nakon Kr.) stalni vojni logor (*castra legionis*) u kojem boravi jedna legija s pomoćnim postrojbama. Taj su logor vjerojatno sagradili pripadnici XI. legije (*legio XI*), koja u Burnumu boravi do 68./69. kada je tijekom građanskog rata nakon Neronove smrti povučena u Italiju. Jedanaestu legiju, koja od godine 42. nosi počasni naziv *Claudia pia fidelis*, u Burnumu zamjenjuje IV. legija s počasnim naslovom *Flavia felix*, koja tu ostaje do oko godine 86. Budući da je ranije nemirno područje unutrašnjosti bilo u potpunosti pacificirano, od tada u Dalmaciji nema

legijskih jedinica, a vojničke dužnosti u provinciji, koja je *inermis*, preuzimaju pomoćne jedinice i beneficijari.⁴

Nakon što vojska napušta legijski logor (auxilijari koji ostaju borave u pomoćnom logoru – *castrum*) u njemu se grade javni objekti civilne namjene. Naime, civilno naselje (*canabae*) koje se ranije spontano razvijalo oko vojnog logora, sada se širi i na prostor kastruma. Na mjestu legijskog stožera (*principia*) nastaje civilni forum, sagradena je bazilika, objekti kulta i drugo. Ta je građevinska aktivnost jamačno povezana s postizanjem municipalnog statusa, jer civilno naselje zajedno sa *civitas peregrinorum* postaje *municipium* najkasnije 118., što je potvrđeno natpisom postavljenim u čast caru Hadrijanu i natpisima sa spomenom građkih dužnosnika.⁵

Amfiteatar u Burnumu sagraden je na sjeverozapadnoj periferiji kompleksa vojnog logora. Arheološkim istraživanjima utvrđene su dvije građevinske faze (prva tijekom rane vladavine car Klaudija i druga tijekom vladavine cara Vespazijana) te su dokumentirana arhitektonska rješenja koja su usklađena s konfiguracijom terena, tj. za potrebe gradnje amfiteatra adaptirana je prirodna vrtača.⁶

U starijoj arheološkoj literaturi izrijekom se spominje amfiteatar u Burnumu,⁷ čije su postojanje kasniji autori doveli u pitanje.⁸ Zatečeno stanje na terenu prije istraživanja išlo je u prilog takvom mišljenju: u blizini

Sl. 1 Aglomeracija Burnum.

¹ CAMBI et al. 2007, str. 5; MILETIĆ 2010, str. 113.

² Plinije Stariji ističe Bumistae kao jedno od najbogatijih peregrinskih naseljena, ne zaboravivši da je dobila ike i svoje privilegije (Naturalis historia III, 139).

³ Burnum je dio tzv. delmatičkog linosa koji se sastoji od niza vojnih objekata izgrađenih početkom 1. st. na ciljem zaštite priobalja i područja delmatičkog prostora. Linos čine dva glavna legijska logora (*castra Burnum* i *Ulpianum*), više auxilijarnih kaštela (*Burnum*, *Pannonia*, *Anatoliana* i *Reginae*) i niza manjih utvrda na delmatičkoj i istraživačkoj. (BETIĆ 1999, str. 37; ZANDNOVIĆ 2010, str. 22).

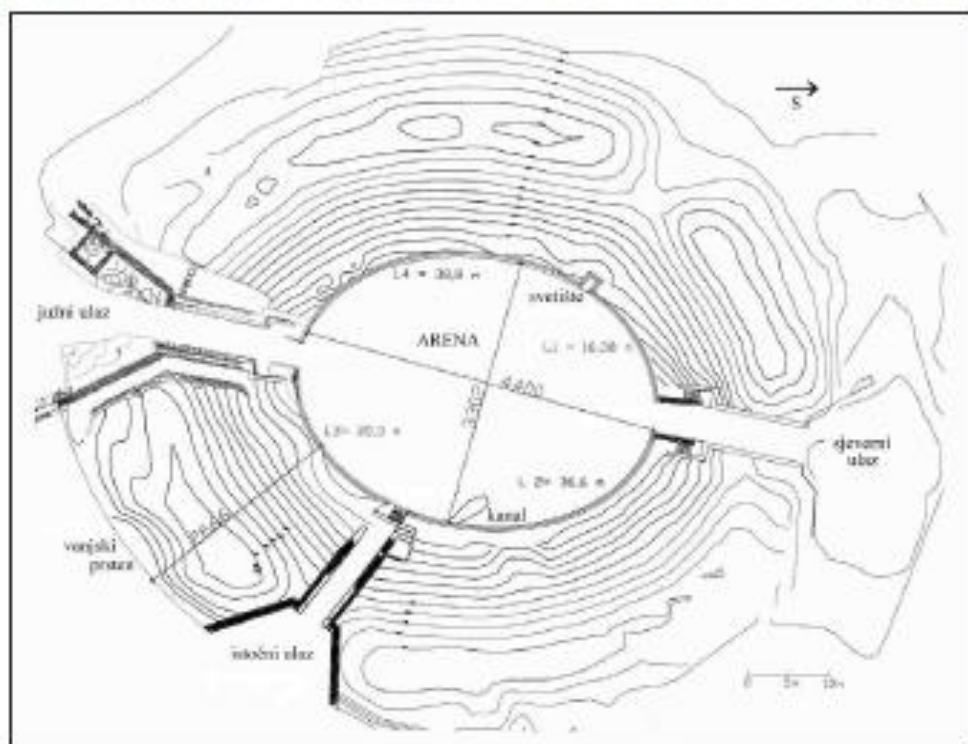
⁴ CE III, 2828-2830.

⁵ O razlikama raznih arheoloških istraživanja na prostoru amfiteatra vgl. CAMBI et al. 2006; CAMBI et al. 2008, str. 397-408; GLAVIČIĆ - MILETIĆ 2009, str. 75-84; GLAVIČIĆ 2011, str. 289-313.

⁶ BULIĆ 1879, str. 84; MARIN 1998, str. 137, 155, 165.

Sl. 2. Amfiteatar prije početka arheoloških istraživanja 2002.

Sl. 3. Tlocrt amfiteatra.

postoji još nekoliko vrtača koje su ograđene suhozidom i korištene za poljoprivredu, izrasla šuma i gusta šikara onemogućavale su vizualnu percepciju prostora u cjelini (Sl. 2). Stoga je glavni cilj recentnih istraživanja bio otkloniti sumnje oko postojanja amfiteatra u Burnumu. Analizom zračnih snimaka utvrđena je pravilna elipsa-

sta forma kamenog nasipa na kojem su se na četiri mjestu uočena uleknuća mogućih ulaza i prolaza do arene, što je provjereno i obilaskom terena. Kasnijim istraživanjima potvrđeno je da burnumski amfiteatar tipološki pripada amfiteatrima sa četiri ulaza (dva glavna u tjemenu elipse i dva bočna) (Sl. 3).

* SUIĆ 2003, Arhitektura na dnu Jugoslavije 1981. drži se važne odlike koje se bore rimskom arhitekturom i ne spominje amfiteatar u Burnumu. KIVIČIĆ-MDOČVIĆ 2003, str. 178, navodi: "Jedan takav primjer realiziranog građevnog kompleksa, čini se, i na ligurskim glazovima XI legije (Leg. XI CPV) u Burnumu, sa koji je bilo i manje ovalne nasipje."

Sl. 4. Konstrukcija svoda južnog prolaza.

Sl. 5. Sjeverni ulaz s prolazom u arenu.

Budući da je za gradnju amfiteatra iskoristena prirodna vrtača, prije građevinskih radova bilo je prijeko potrebno prilagoditi i pripremiti teren. Arheološkim istraživanjem utvrđeno je da je teren niveliran na dva načina: okресivanjem i kavanjem kamena živca, poglavito uz zidove, jer tako se dobivalo bolje temeljenje i ujedno materijal za gradnju,⁹ i nasipavanjem škrapa materijalom u kojem je nađena velika množina artefakata. Evidentno je taj materijal prethodno činio kulturni sloj u nekoj građevini predhaidijevskog postanja.

Istraživanje amfiteatra započeto je na pristupačnoj južnoj strani, gdje su otkriveni bočni zidovi koji zatvaraju južni ulaz i ljevka se produžuju izvan gabarita zamišljenog vanjskog oboda elipse amfiteatra. Uz lijevi bočni zid bila je dočidana jedna četvrtasta prostorija, sačuvana u razini prvog reda kamena iznad temeljne stope. Budući da je u njezinom temelju bila uzidana tegula sa žigom IV. legije (*legio IIII Flavia felix*), zaključuje se da je ta prostorija, čija je namjena za sada nepoznata, bila sagrađena nakon dolaska IV. legije početkom sedamdesetih godina 1. st. Zidovi ljevka rađeni su u tehnici vodoravnog uslojavanja manjeg pačetvorinastog i grubo obrađenog kamena uz obilno korištenje žbuke slabije kvalitete. Pročelje južnog ulaza građeno je od većih i fino obrađenih kamenih blokova, koje je pravilnije i preciznije postavljeno, a primjetna je i solidnija gradnja bočnih zidova prolaza koji se koso spušta prema areni.

Prolaz, čija širina iznosi 4,40 m, a dubina 17,66 m, od čega je 12,38 m nadsvodeno, bio je ispunjen kamenjem i komadima sedrenih blokova urušenog svoda koji je natkrivao prolaz i dio gledališta uz njega (Sl. 4). Bočne strane prolaza čine dva masivna zida koji su poslužili kao baza konstrukcije svoda. Na njima su ostali *in situ* dijelovi svoda, koji je na obje strane počivao na kornizi, izrađenom od jednostavno profiliranih ploča od bijeloga vapnenca, a na kojima su nalježali klinasto oblikovani vapnenački i sedreni blokovi lukova svoda koji su se izmjenjivali u pravilnom ritmu (jedan vapnenački i tri

sedrena luka). Hodna površina prolaza (naboj pijeska i šljunka) koso se spušta prema areni, prekrivajući otklesani kameni živac koji je dijelom služio i kao temelj bočnim zidovima. Pri dnu prolaza, od mjesta gdje je završavao svod do ulaza u arenu, u bočnim su zidovima bile izrađene uvlake sa stubama za distribuciju gledatelja na tribine.

Sjeverni ulaz je bolje očuvan od južnoga, približno je iste širine (4,33 m), ali je nešto viš i duži. Ukupna dužina iznosi 18,75 m, od čega je presvodeno 12,35 m. Ulaz je ljevkasto formiran, ali za razliku od zidova ljevka na južnom prolazu ovdje bočni zidovi ne izlaze izvan gabarita vanjskog nasipa gledališta (Sl. 5). Pretpostavljamo da je do odstupanja od forme kakvu imaju južna vrata došlo zbog različite konfiguracije terena. Stoga se tu kanaliziranje gledatelja ili neke druge skupine koja je ulazila u amfiteatar nije moglo izvršiti frontalno nego bočno uz vanjski perimetralni zid.

Prolaz je nadsvodeno na već opisani način, tj. kombinacijom kamenih i sedrenih lukova koji su se izmjenjivali u pravilnom ritmu (jedan kameni i tri sedrena luka), ali budući da je ovaj prolaz viš, ovdje je uočeno postupno i kaskadno spuštanje zidova i pojasnica svoda prema areni (Sl. 6). Zbog kvalitetnije gradnje zidovi na sjevernom ulazu i bočni zidovi prolaza bolje su očuvani, također i lukovi svoda koji se prate njegovom cijelom dužinom, a na mjestima su bili *in situ* sačuvani donji dijelovi lukova s klinasto oblikovanim kamenim pločama i blokovima sedre. Lukovi su nalježali na jednostavno profilirane ploče od bijeloga vapnenca, istovjetne onima dokumentiranim na južnom i istočnom prolazu. Dio sjevernog prolaza prema areni nije bio presvodeno. Tu su na obje strane dokumentirane uvlake sa stubama (8 stuba istočno, 9 zapadno) po kojima se uspinjalo na gledalište (Sl. 7).

Istraživanje istočnog ulaza započeto je s vanjske strane, gdje su otkriveni bočni zidovi ljevka (Sl. 8). Tehnika gradnje zidova ista je kao i na južnom ulazu, a pročelje

⁹ Kamen potreban za gradnju rađen je i *in situ* dokumentiranih zapadno od amfiteatra.

Sl. 6. Zid sjevernog prolaza s ostacima kamenih i sedrenih dijelova svoda in situ

Sl. 7. Sjeverni prolaz sa stubištem.

Sl. 8. Istočni ulaz.

ulaza također je izrađeno od fino klesanih većih kamenih blokova. Ulaz je užji, njegova širina iznosi 2,85 m. Istočni prolaz dugačak je 15,20 m, od čega je nadsvođeno 11,55 m. Bio je svodjen na isti način kao i južni, tj. alternacijom kamenih i sedrenih lukova koji su se izmjenjivali u pravilnom ritmu (jedan kameni i tri sedrena luka). Klinasto kamenje lukova i komadi sedrenih blokova pronađeni su u ispuni prolaza, a i ovdje su *in situ* pronađene jednostavno profilirane vapnenačke ploče u funkciji korniča svoda.

Prolaz nije bio svodjen cijelom dužinom, a završavao je zidom koji je sprečavao ulazak posjetitelja u arenu, odnosno usmjeravao ih je lijevo ili desno na tribine. Iz arene se ipak moglo doći na tribine, kroz vrata probijena u plaštu arene ulazilo se u mali prostor odakle su se

lijevo uzdizale stube kojima se moglo popeti do prvog reda i dalje na gledalište.

Arheološko istraživanje zapadnog ulaza ograničeno je na stubište kojim se iz arene pristupalo na tribine, a odatle u zapadni prolaz, što je rješenje identično istočnom prolazu. Prema dosadašnjim spoznajama i ovdje valja očekivati isti način gradnje i primjenu istih konstruktivnih elemenata svodjenja prolaza kao i na južnom, istočnom i sjevernom, uz napomenu da je ovdje zbog velične nasipa koji ga prekriva močda i najbolje sačuvan. Zapadni prolaz nije centriran u sredinu oboda elipse, odmaknut je prema sjeverozapadu, ali ni istočni nije položen po sredini nego je postavljen više prema jugoistoku.

U sjeverozapadnom segmentu plašta arene u osi zapadnog prolaza otkrivena je manja pravokutna prostora

Sl. 9. Svetište u osi zapadnog prolaza.

Sl. 10. Plak arene s dijelom drvenog kanala.

Sl. 11. Stup s natpisom 7 (centuria) POMPEI.

nija koja je služila kao svetište u kojem je stajao žrtvenik posvećen vjerojatno Nemezi. Otisak donjeg dijela žrtvenika ostao je vidljiv u žbuci. Svetište je naknadna pregradnja ulaza u stubište (Sl. 9).

Kada je po segmentima bila očišćena cijela površina arene utvrđene su njezine dimenzije koje iznose 44 x 33 m i daju pravilni omjer elipse 4:3. Podnicu arene činio je čvrsti naboj šljunka i pijeska koji je prekrio niveliranu površinu litice. Pri raščišćavanju sjeveroistočnog segmenta uz plašt arene otkriven je kanal koji se proteže i ispod gledališta (Sl. 10). Iskopavanja su pokazala da je i ovdje iskorištena prirodna konfiguracija terena, tj. klesanjem je poravnata gornja površina litice na koju je nalegao pješčani naboj podnice, ali se dobro uočava i grubo okomito klesanje stijena litice kako bi se dobila veća širina kanala koji je služio za odvodnju oborinskih voda iz arene. Njegov cijeli tok u areni nije istražen, a

budući da se niti za najdužih kišnih perioda voda ne zadržava u areni, opravdano je pretpostaviti da je ispod cijele površine arene postojao sustav odvodnih kanala isklesanih u kamenu živcu. U ispuni kanala pronađen je arheološki materijal koji je po svemu identičan onom iskopanom na prostoru južnog i sjevernog ulaza, što svjedoči o jedinstvenoj nivelaciji i pripremi terena za gradnju amfiteatra u doba rane vladavine cara Klaudija.

Tijekom čišćenja prostora arene pronađeno je i nekoliko dijelova kamenih polustupova isklesanih od bijeloga vapnenca. Izvorno su stajali u gledalištu, ali budući da su pronađeni na različitim mjestima, ne može se odrediti na kojem je dijelu stajala takva kolonada. Na trupu jednoga stupa neki je pismeni vojnik ugravirao natpis 7 (centuria) POMPEI, možda je htio ostaviti poruku da je pri nekoj građevinskoj aktivnosti u amfiteatru sudjelovala centurija kojoj je zapovijedao izvjesni Pompeius (Sl. 11).

Gledalište je istraživano na manjem dijelu površine uz obojni zid arene i uz južni, istočni i sjeverni prolaz. Ne zna se gdje je bila počasna loža za zapovjednike i druge uglednike (moćuće na zapadnom dijelu, jer ako su se spektakli odvijali u popodnevnim satima sunce ne bi ometalo gledanje). Odgonetnut je način izgradnje redova sjedišta (Sl. 12). Najprije su postavljani radijalni nosači klupa kojima se osiguravao jednoliki nagib gledališta na cijeloj površini. Čini se da je bilo 13-14 redova klupa koje su se sastojala od sjedišta i od staze za hodanje, ukupne dubine oko 94 cm (3 i 1/3 stope) i visine 30 cm (1 stopa). Zatim su se postavljala čela klupa u koncentričnim eliptičnim nizovima, čime se osiguravalo da redovi klupa budu pravilno razmaknuti i prate promjenjivu elipsu tlocrta arene. Dobiiveni sanduci su se ispunjali nasipom na kojem je završni sloj žbuke osiguravao da kamene ploče klupa precizno legnu na tu podlogu i nosače. Na temelju tih pokazatelja okvirno se drži da su tribine burmanskog amfiteatra iz doba Vespazijana kapaciteta šest ili nešto više tisuća gledatelja.

Sl. 12. Ostaci redova klupa gledališta.

U presjeku slojeva jugozapadnog segmenta gledališta uočene su dvije faze nivelacije: prva niža i potčiji-tija nivelacija nastala je popunjavanjem škrapa vrtače kamenim gromadama te nepravilnim većim i manjim kamenjem koje je potom nasuto slojem zemlje, i druga viša i strmija nastala nasipanjem manjeg kamena pomiješanog sa zemljom. Arheološki nalazi dokazuju da je prva nivelacija iz doba Klaudija. U ispuni materijala druge nivelacije, kada je znatno povećana kosina gledališta, nije izdvojen materijal prikladan za datiranje, ali budući da se niveleta gledališta poklapa s izvornom visinom bočnih zidova južnog prolaza, čija je gradnja datirana Vespazijanovim natpisom, zaključujemo da nastaje istodobno s njom, tj. tijekom druge građevinske faze kada je izvršena rekonstrukcija južnog ulaza i povišen nagib gledališta.

U strukturi nasipa, a u tjemenu elipse gledališta, uočen je masivni suhozid koji je bio horizontalna razdjelnica spoja tribina i vanjskog nasipa (Sl. 13). S njim su se radijalno spajale u rasponu od vanjskog prstena amfiteatra do oboda elipse arene poprečne suhozidne konstrukcije (Sl. 14). Tako su bile dobivene nepravilne četvrtaste suhozidne čelije koje su bile ispunjene lomljenim većim i manjim kamenjem. Kako su čelije popunjivane, tako su postupno podizani suhozidi, koji su

Sl. 13. Kameni suhozid u osi tjemena elipse gledališta.

primali dio težine nasipa i sprečavali njegovo neželjeno obrušavanje. Vjerojatno je isti način postupnog i kontroliranog podizanja nasipa suhozidnim konstrukcijama bio korišten i na ostalim dijelovima gledališta amfiteatra, ali to valja potvrditi arheološkim istraživanjem.

Na prostoru amfiteatra i u njegovoj neposrednoj okolini godišnje se vrše sustavna arheološka istraživanja. Osim arhitektonskih ostataka pronađena je i dokumentirana velika količina raznovrsnog sitnog materijala u sloju nivelacije. Veoma su brojni nalazi dijelova vojničkog naoružanja i opreme, što je očekivano s obzirom na vojnički karakter aglomeracije Burnum.²⁸ Od naoružanja legionara i auxilijarnih vojnika dokumentirani su ulomci mačeva (jabučice, drške, okovi korica, kopče za

²⁸ Manji dio pronađenog materijala objavljen je u GLAVIČIĆ, et al. 2010, str. 149-176.

Sl. 14. Presjek struktura nasipa s poprečnim zidanim konstrukcijama.

Sl. 15. Okov korica mača s izvorno otisnutim nazivom postrojbe (LEG XII) i punim imenom vlasnika (C. PAPIRI).

Sl. 16. Kaciga tipa Weisenau.

pričvršćivanje na remen) (Sl. 15), bojnih noževa (*pugio*), sulica (*pila*), kopalja (*vaesae*), strjelica (*sagittae*) i projektila bacačkih sprava (*plumbum castigatorium, scorpiones, ballistae*). Otkrivena je i zaštitna oprema, npr. brojni ulomci žičanog (*lorica hamata*) i segmentiranog oklopa (*lorica segmentata*), dijelovi kaciga (*casis*) i jedna gotovo cijela tipa Weisenau (Sl. 16), konstruktivni elementi legionarskih štitova (*scutum*), kopče, okovi i aplikacije pojaseva i remenja (*cingulum, balteus*), pregače (*pteruges*), metalni dijelovi sandala (*caligae*). Budući da je u Burnumu u prvoj polovici 1. st. boravila konjanička postrojba (*Ala I Hispanorum*), a i legija je imala svoje konjaničke odrede (*turmae*), ne čudi goleme količina

nalaza dijelova konjske opreme (privjesci, falere, kopče, okovi i jezičci remenja, stremeni, potkove i sandale za teške terene).

Vojnička odjeća zakopčavala se fibulama različitih tipova, a broj od gotovo dvije stotine Aucissa fibula dokazuje da su one bile standardni dio opreme. Pronađeni su mnogobrojni privjesci vojničkih pregača i oni apotropijskog karaktera, npr. listoliki, falusoidni, lunulasti, srčoliki i romboidni.

Redoviti dio opreme vojnika bio je ruksak (*sarcina*) u kojem su bile vojničke potrepštine: britva (*novacula*), nož (*cutellus*), pijuk (*dolabra*) pila (*seris*). Temeljnim bojnim odjelejima (*contubernia*) pripadala je zajed-

nička oprema. U Burnumu su pronađeni metabli klinovi za šatore, uključujući i cijeli set od šest komada povezan prstenom te kuhinjsko i stolno posuđe.

Enormni broj ulomaka keramike dominira u sloju nivelacije.¹¹ Rađi se o svim oblicima kuhinjskog posuđa lokalne provenijencije (lonci, zdjele, tave, tanjanci, posuđice za kuhana jaja, soljenke), ali ima i posuda iz vinskih setova (otpe, enchoje, vrčevi drugih oblika, čaše, skifi) uključujući i luksuzne primjerce *tonne sigillatae* iz aretinskih, padanskih i južnogalskih radionica kao i keramike tankih stijenki poglavito iz sjeveroitalskih radionica. Vino se u Burnum dopremalo u rođskim i u amforama tipa Dressel 2-4. Ulje je bilo temeljna namirnica za pripremu hrane i gorivo za uljanice, a njegova uporaba dokazana je i velikom količinom pronađenih amfora tipa Dressel 6B, kao i hispanskih amfora. Konzumirala se i konzervirana riba i riblje preradevine koje su dopremane iz Betike u amforama tipa Dressel 7-11. Pronađene su i istočne "Carrot" amfore za datulje, te drugi tipovi amfora različitih namjena.

Lucerne su također dopremljene iz brojnih radionica, ali dominiraju refejne italske lucerne različitih tipova (volutne, okruglog nosa i druge).

Luksuzni stakleni proizvodi zastupljeni su neobično brojnim ulomcima posuda puhanog u kalup staklara Eniona i Aristeya (Sl. 17), koje je pripadalo vinskim setovima bogatih senatorskih i vitezkih časnika.¹² Pronađene su i rebraste zdjelice, ukrašene tehnikom marmoriziranja, "ahatnom" dekoracijom i kapljicama različitih boja.¹³ Jednostavniji oblici zastupljeni su monokromnim čašama, bočicama i tročetnim posudama.

Legijski oficij izdavao je dnevne zapovjedi i bavio se složenom vojnom administracijom. Pronađeni su koštali i metalni stilusi za pisanje na voštanim tablicama,

tintarnice, bule za pečatanje službene pošte. Raritetan je nalaz legijskog pečata za utiskivanje u vosak izrađen od bjelokosti, sa zrcalno urezanim oznakama za legiju, odnosno legijsko odježenje.

Predmeti koji ilustriraju svakodnevni vojnički život su brojni žetoni i kocke za igre te kosti životinjskih članaka za igru *talis* (*ασπράγγιστος*). Brončane udice dokazuju da je prakticiran i ribolov na rijeci Krki, u kojoj je tada dominirala krupna endemska pastrva. S jadranske obale dopremane su školjke i puževi (kamenice, dagnje, volci, periske, petrovo uho, jakovljeva kapica, prnjavice) koji su konzumirani u velikim količinama. U nasipnom sloju brojne su kosti domaćih i divljih životinja za koje se osteološkim analizama dokazalo da pripadaju pretežno odraslim primjercima, što govori o ekonomičnosti gospodarenja.¹⁴

Medicinsku skrb za vojnike posvjedačuju nalazi različitih vrsta medicinskog pribora, kirurških instrumenata izrađenih od visokokvalitetnih materijala (*cyathiscomele*, *spithomela*, *ligula*, *ferrum caudens*, *hamus*, *casterion*, *scalpellus*, *auriscalyrium*, *voisella*).¹⁵ Pronađeno je više brončanih zvona koji su visili na tintinabulu, apotropijskoj spravi za odvraćanje uroka.¹⁶ Na ovom mjestu nemoguće je nabrojati sve ostale predmete utilitarnog i dekorativnog karaktera koje su vojnici koristili u svakodnevnom životu.

Najvažniji za datiranje cijeloga sloja nivelacije terena jest novac.¹⁷ Gotovo svi primjerci kovanica (pronađeno je 200-ak komada) pripadaju početku Carstva, tj. pronađene su većinom brončane nominale kovane od Augusta do zaključno rane vladavine Klaudija. Pronađena je relativno velika količina novca kovanog tijekom kratke vladavine cara Kaligule, što iznenađuje znajući da je nad njim izvršena *damnatio memoriae*, pa zaključujemo da

Sl. 17. Staklena čaša s legendom ENNON EPOHEI (rekonstrukcija).

Sl. 18. Reverse legijskog denara Marka Antonija s prikazom znakovlja XI. legije.

¹¹ Kovanice iz Burnuma obradio je u doktorskoj radnji BORZIĆ 2010, Vid. također BORZIĆ 2011, str. 279-290; BORZIĆ 2012a, str. 65-88.

¹² BORZIĆ 2008, str. 90-101; BULJEVIĆ 2002, str. 7-9, 13-16.

¹³ JADRAC 2011, str. 361-376.

¹⁴ Životinjske nalaze osteološki podijelio obradio je Antonio Card i od CAMPEDELLI 2007a, str. 60-62.

¹⁵ O medicinskim instrumentima vid. K. GILBERTO 2010, str. 65-76.

¹⁶ ROBERTS 2013, str. 92, 102, d. 41, d. 197.

¹⁷ GLAVIČIĆ - MILETIĆ 2008, str. 438-439.

Sl. 19. Monumentalni natpis cara Vespasijana podignut na pročelju južnog ulaza godine 76./77.

Sl. 20. Prostor vojnog vježbališta označen raznim subzidovima.

su pronađeni primjerci preostataka godišnjih plaća dopremljenih izravno iz vojničke carske blagajne u Rimu.¹⁶

Republikanski novac bio je zbog svoje kvalitete i konstantne vrijednosti dugo u optjecaju.¹⁷ Za vojnu povijest Burnuma zanimljiv je legijski denar Marka Antonija s prikazom znakovlja XI legije (Sl. 18),¹⁸ koja nakon gušenja Batonova ustanka gradi stalni vojni logor u Burnumu. Upravo njezinim vojnicima pripadali su nalazi kovanica pronađeni u sloju nivelacije amfiteatra i šireg prostora.

Vrijeme nivelacije terena, odnosno početka gradnje amfiteatra datiraju novci s početka vladavine cara Klaudija. Doba njihova emitiranja sukladno je datumu *ante quem* svog sitnog materijala iz sloja nivelacije. Stoga smo prosudili da je gradnja amfiteatra započela i njegova prva arhitektonska faza dovršena u godinama neposredno na-

kon neuspjele pobune namjesnika provincije Dalmacije Lucija Aruncija Kamila Skribonijana. Naime, godine 42. vojnici XI. legije u Burnumu i VII. legije u Tulariju odbili su poslušati uzurpatora koji je kario svrgnuti novoizabranog cara Klaudija. Skribonijan je pobjegao na Issu, gdje je ubijen, a u Rimu je uslijedilo veliko suđenje koje je dubokom uzdrnalo sukobljene moćne obitelji.¹⁹ Evidentno je da se nakon tog događaja na cijelom prostoru Burnuma vrše velike građevinske aktivnosti. Je li to bila nagrada vojnicima za iskazanu lojalnost caru ili moćda kazna kojom su legionari vraćeni u stroge okvire rimske staze, ili jedno i drugo, teško je reći. Ime namjesnika P. Anteja Rufa, sekundarno uklesano nakon godine 51. na dva natpisa,²⁰ jasno posvjedočuje da su intenzivni građevinski radovi u Burnumu trajali barem jedno desetljeće, do zadnjih godina Klaudijeve vladavine.

¹⁶ Thonolenc je više od 30 kovanica ispravio u doba vladanja cara Kaligule (37-41.) od čija polovica čine komemorativni anti prikazovi Marka Agrippe (RIC I, 58).

¹⁷ Najstariji od dosad pronađenih dvadeset republikanskih primjeraka jedinstven monetarnog magistrata Furija Postumije, koji je kovao između 109. i 108. pr. Kr. (Crawford, 187/1).

¹⁸ Crawford, 544/26.

¹⁹ CAMB 2009, str. 63-79.

²⁰ Buduci da je izvorna demenzio memorata, ina prethodnika nije poznata. CIL III, 14867, ABRAMIC 3056, str. 221-226.

Sl. 21. Istočni ulaz u vojno vježbalište.

Sl. 22. Sjeverni zid vježbališta s kontraforom.

Sl. 23. Sedreni blok sekundarno korišten za temeljenje zidova vježbališta.

U građevinskom šutu urušenog svoda južnog ulaza pronađen je monumentalni natpis cara Vespazijana, koji je izvorno stajao na pročelju iznad prvog kamenog luka na ulazu.⁴⁹ Bio je prelomljen na dva dijela. Natpis je isklesan na velikom bloku kvalitetnog sitnozrnatog vapnenca, čije dimenzije iznose: dužina 294

cm, visina 100 cm i debljina 32 cm (Sl. 19). Konkretna navod o obnašanju službe pučkoga tribuna, koju je u trenutku postavljanja natpisa Vespazijan vršio po osmi puta, iznimno je važan, jer omogućava precizno datiranje natpisa u godinu 76./77., odnosno posvjedočuje dovršenje radova na amfiteatru koje je, budući da je njegovo ime napisano u nominativu, financirao car. Amfiteatar u Burnumu dobio je tada svoju definitivnu formu: presvođeni su prolazi i dodani zidovi lijevaka na ulazima, povećano gledalište i pravilnim klesancima od bijeloga vapnenca obdani arena. Radove su izvršili pripadnici IV. legije (*legio IIII Flavia felix*), koja u to doba boravi u Burnumu.

⁴⁹ CAMBI et al. 2007, str. 12-13.

Sl. 24. Studenti Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru nakon prvih modernih gladijatorskih igara održanih u amfiteatru u Burnumu 26. svibnja 2010.

Sl. 25. Priroda u Arheološkom parku Burnum.

Amfiteatar je ponajprije služio za vojničke potrebe, ali organizacija različitih spektakala na kojima se okupljalo mnoštvo gledatelja, ne samo vojnika nego vjerojatno i civilnog stanovništva s okolnog područja, jamačno je bila snažno sredstvo u promidžbi carske politike i jedan od vidova romanizacije autohtonog stanovništva koje se na taj način upoznavalo s rimskim običajima i kulturom življenja koju su postupno usvajali. Dakle, angažman Vespazijana koji financira

građevinske radove na amfiteatru u Burnumu nije slučajaj, a svakako treba računati i na njegov poseban senzibilitet prema časnicima i vojnicima IV. legije, tj. kao svojevrsnu gestu zahvale pripadnicima legije koja časno nosi gentilno ime svoga osnivača (*legio IIII Flaviae fidei*).

Pregledom terena tijekom recentnih istraživanja na prostoru južno od amfiteatra uočili smo goleme moćare za koje smo odmah pretpostavili da zakrivaju

neku rimsku građevinu (Sl. 20). Velika pačetvorinasta površina koju zaklanjaju, sa stranicama dužine oko 150 m, navela nas je na pomisao da bi to mogao biti drugi auxilijarni logor simetrično pozicioniran prema legijskom logoru i auxilijarnom kaštelu. Međutim, provedena arheološka istraživanja otklonila su tu pomisao. Naime, na istočnoj strani objekta otkrivena monumentalna trodijelna vrata (Sl. 21), širine 10,20 m, čiji zidovi imaju svega 74 cm (2 i pol stope) debljine, nisu jamačno ulaz u fortifikaciju. Ulazni prostor arhitektonski je bio riješen pomoću bačvastih svodova, koji su konstruirani sa sedrenim blokovima kakvih je nekoliko pronađeno. Artefiksi pronađeni s vanjske strane objekta dokazuju postojanje velikih zakrovljenih površina i u neskladu s karakterom fortifikacije. Cijelom dužinom sjevernog zida građevine (145,20 m, približno 500 stopa, odnosno 100 koraka) u pravilnom ritmu postavljani su kontrafori, što također opovrgava njezin vojnički karakter. Dimenzije kontrafora su: dužina 118 cm (4 stope), debljina 59 cm (2 stope). Razmak između svakog je oko 350 cm (12 stopa) (Sl. 22). Širina zida bez kontrafora je oko 60 cm (2 stope). Snažna indicija za postojanje trijema na istočnoj strani dva su zidana postolja, vjerojatno za stupove kolnade. Vanjska linija dva zidana stilobata udaljena je od istočnog zida 610 cm (20,5 stopa), a središta stilobata međusobno su razmaknuta 325 cm (11 stopa). Sve navedeno dokazuje da istraživana građevina nije *castrum*.

Istraživanja na sjevernoj i sjeverozapadnoj strani objekta opravdala su skepsu, jer uglovi nisu bili zaobljeni kao na kaštelima. Zasad je ustanovljeno da su na istočnoj, sjevernoj i zapadnoj strani izgrađene goleme dvorane – palestre, širine 10,20 m, koje zatvaraju središnje otvoreno dvorište. Oblik građevine, vrijeme izgradnje u doba Klaudija potvrđeno slojem nivelacije identičnim s onim ispod amfiteatra i sporadičnim nalazima tegula s pečatom LEG XI CPF, kao i položaj u odnosu prema amfiteatru, a sve to u kontekstu Burnuma kao vojničkog središta snažno upućuju da istražujemo *castrum* – vojničko vježbalište. U novije vrijeme duž germanskog limesa arheolozi su otkrili sličnu arhitekturu kojoj nisu uspjeli odrediti funkciju. Teza o namjeni građevine (*castrum*), koja je nedavno iznesena na kongresu u Ruseu u Bugarskoj, prihvaćena je kao uvjerljiva, što znači da je na terenu arheološki identificirana građevina koja se često spominje na natpisima.

Prvu, Klaudijevu građevinsku fazu na terenu smo indirektno uočili i oprezno je povezujemo uz skromne ostatke nekog zida pronađenog na dva položaja. Svi ostali istaknuti arhitektonski ostatci, poput tri stope širokog zida s kontraforima su kasniji, vjerojatno iz druge građevinske faze. U njima su, naime, nađeni otpatci sedrenih blokova, koji nisu upotrijebljeni kao elementi svodova ili likova što je njihova primarna uloga, nego kao ispuna temelja (Sl. 23). Takvu uporabu profumacili smo korištenjem sedrenog otpatka nastalog klesanjem blokova za svodove prolaza dvadesetak metara udaljenog amfiteatra, tijekom druge građevinske faze u doba Vespazijana. Još jedan dokaz da su dosad otkriveni zidovi iz druge građevinske (flavijejske) faze nalaz je Galbina dispondija u temeljima unutrašnjeg zida sjeverne palestre.²⁴

Veliki broj tegula s pečatom LEG VIII AVG vjerojatno je povezan s dovršetkom vojnog vježbališta i postavljanjem krovova krajem flavijejskog razdoblja ili početkom Trajanova doba.²⁵ Naime, povijesnom analizom utvrdili smo da je to vrijeme kada detašman VIII. legije boravi u Burnumu. Pretpostavljamo već sada da je nakon odlaska legija *munitionum* Burnum postao vlasnik ove zgrade, te da je došlo do novih adaptacija.

Paralelno uz arheološka istraživanja ovlaštene firme izvode konzervatorske radove na amfiteatru. Dosada su restaurirani, rekonstruirani i konzervirani zidovi lijevaka i prolaza na južnoj, istočnoj i sjevernoj strani, te plašt arene. Slijedi rekonstrukcija svodova.

Arheološka istraživanja Burnuma dio su cjelovitog projekta koji osim znanstvenih ciljeva ima zadaću prezentirati rezultate široj javnosti, a posebno posjetiteljima nacionalnog parka Krka (Sl. 24). Pronađeni arheološki materijal najsuvremenijim metodama obrađuje se u konzervatorskoj radionici osnovanoj za potrebe projekta Burnum. Dosad je konzervirano preko tisuću predmeta, a reprezentativni primjerci izloženi su u novom muzeju uređenom u posebno adaptiranoj zgradi bivše vojarnje. Stalni postav izložen je u četiri prostorije s tematskim sadržajem: povijest i topografija Burnuma, sitni materijal, vojska u Burnumu, istraživanja amfiteatra. Muzej i iskopine čine sastavni dio arheološkog parka Burnum unutar nacionalnog parka. Muzej služi posjetiteljima da se uz prekrasnu prirodu upoznaju i s djelićem bogate kulturne baštine ovoga prostora (Sl. 25).

²⁴ RIC 275 (Galba).

²⁵ MILETIĆ 2011, str. 270-272.

- Antički teatar na tlu Jugoslavije. Saopštenja sa naučnog skupa 14. - 17. april 1980.* (ed. D. Dimitrijević - B. Gabričević - B. Kovaček - D. Rnjak - J. Todorović), Novi Sad, 1981.
- ABRAMIĆ, 1938. M. Abramić, *Militaria Burnensia, Strenu Buliciana*, Zagreb - Split, 1924, 221-228.
- BETŽ 1939. A. Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Baden bei Wien, 1938.
- BORZIĆ 2008.1. Borzić, Enion čaše iz Burnuma, *Archaeologia Adriatica*, 2-1, Zadar, 2008, 91-101.
- BORZIĆ 2010.1. Borzić, *Keramčki nalazi s arheološkog lokaliteta Burnum-amfiteatar*, disertacija, Zadar, 2010.
- BORZIĆ 2011.1. Borzić, Sarius šalice iz Burnuma, *Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru. Zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija. Črčvenica, 23.-24. listopada 2008.* (ed. G. Lipovac Vrkljan - I. Radić Rossi - B. Šiljeg), Črčvenica, 2011, 279-290.
- BORZIĆ, 2011a.1. Borzić, Hispanski garum na burnumskom stolu, *Archaeologia Adriatica*, 5, Zadar, 2011a, 65-88.
- BULIĆ 1879. F. Bulić: "Cenni archeologico-epigrafici sui distretti di Zara, Benkovac, Knin, Sebenico", *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 2, sv. 6, Spalato, 1879, 17-25.
- BULJEVIĆ 2012. Ž. Buljević, Tragovi Eniona i Aristeje u rimskoj provinciji Dalmaciji, u: *Katalog izložbe Tragovi Eniona i Aristeje u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Arheološki muzej u Splitu 23. rujna - 30. listopada 2012, Split, 2012, 2-19.
- CAMPEDELLI 2007. A. Campedelli, *Il Progetto Burnum (Croazia)*, *Ovis*, 15, Bologna, 2007, 57-77.
- CAMPEDELLI 2007a. A. Campedelli, *Relazione della campagna di rilievo e scavo nel castrum romano di Burnum, Drniš (18 - 30 agosto 2006)*, u: *Rimska vojska u Burnumu / L'esercito romano a Burnum, Drniš - Šibenik - Zadar, 2007a*, 51-64.
- CAMPEDELLI 2011. A. Campedelli, *The Castrum of Burnum: between old Excavations and new Researches*, *Archaeologia Adriatica*, 5, Zadar, 2011, 33-64.
- CAMBI 2009. N. Cambi, *Skrinonijanova pobuna protiv Klaudija u Dalmaciji godine 42.*, *Rad HAZU. Razrad za društvene znanosti*, 47 (505), Zagreb, 2009, 63-79.
- CAMBI et al. 2006. N. Cambi - M. Glavičić - D. Maršić - Ž. Miletić - J. Zaninović, *Amfiteatar u Burnumu. Stanje istraživanja 2003-2005*, Drniš - Šibenik - Zadar, 2006.
- CAMBI et al. 2007. N. Cambi - M. Glavičić - D. Maršić - Ž. Miletić - J. Zaninović, *Rimska vojska u Burnumu / L'esercito romano a Burnum*, JU "Nacionalni park Krka", Šibenik, 2007.
- CAMBI et al. 2008. N. Cambi - M. Glavičić - D. Maršić - Ž. Miletić - J. Zaninović, *Amfiteatar u Burnumu - preliminarno izvješće o istraživanjima*, 10. objelnica "Oluj" (1995-2005, zbornik radova saznanstvenog skupa 10. objelnica "Oluj", Knin, 2008, 397-408.
- GIUNIO 2010. K. Junio, *Ars medica et pharmaceutica. Rimski medicinsko-farmaceutski instrumenti iz fundusa Arheološkog muzeja Zadar*, *Kataloci i monografije AM Zadar*, 8, Zadar, 2010.
- GLAVIČIĆ 2011. M. Glavičić, *Arheološka istraživanja amfiteatra u Burnumu*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 27, Zagreb, 2011, 289-313.
- GLAVIČIĆ et al. 2010. M. Glavičić - D. Maršić - Ž. Miletić - N. Uroda - J. Zaninović, *Burnum - vojničko središte provincije Dalmacije. Katalog nalaza, Nalazi rimske vojske*

- opreme u Hrvatskoj / *Finds of the Roman Military Equipment in Croatia* (ur. I. Radman Livaja), Zagreb, 2010, 143-176.
- GLAVIČIĆ - MILETIĆ 2008. M. Glavičić - Ž. Miletić, Roman epigraphical monuments from Asseria and Burnum: the role of epigraphy in reconstructing the history of sites, *ARCHAIA: Case Studies on Research Planning, Characterisation, Conservation and Management of Archaeological Sites*, BAR 51877 (edd. N. Marchetti - I. Thuese), Oxford, 2008, 435-444.
- GLAVIČIĆ - MILETIĆ 2009. M. Glavičić - Ž. Miletić, Excavations on the legionary amphitheatre of Burnum, Croatia, *Roman Amphitheatres and Spectacula: a 21st Century perspective: papers from an international conference held at Chester, 16th-18th February, 2007*, BAR 51946, Oxford, 2009, 75-84.
- GOLVIN 1988.J C. Golvin, *L'amphithéâtre Romain. Essai sur la théorisation de sa forme de ses fonctions*, I-II, Paris, 1988.
- JADRIĆ 2011.I. Jadrić, Staklene rebraste zdjelice iz Burnuma, *Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru. Zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija. Crikvenica, 23.-24. listopada 2008.* (edd. G. Lipovac Vrdžjan - I. Radić Rossi - B. Šiljeg), Crikvenica, 2011, 361-376.
- MILETIĆ 2010. Ž. Miletić, Burnum - vojničko središte provincije Dalmacije, *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj / Finds of the Roman Military Equipment in Croatia* (ur. I. Radman Livaja), Zagreb, 2010, 113-141.
- MILETIĆ 2011. Ž. Miletić, Production of tegulae in Burnum in the context of building activities, *Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru. Zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija. Crikvenica, 23.-24. listopada 2008.* (edd. G. Lipovac Vrdžjan - I. Radić Rossi - B. Šiljeg), Crikvenica, 2011, 263-278.
- MARUN 1998. I. Marun, *Starinski dnevnici, Katalogi i monografije*, 4, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 1988.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2003. D. Rendić-Miočević, Uloga amfiteatra u antičkom svijetu, *Histria antiqua*, 9, Pula, 2003, 169-178.
- ROBERTS 2013. P. Roberts, *Life and death in Pompeii and Herculaneum*, London: British Museum Press, 2013.
- SUIĆ 2003. M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 2003².
- E. VECCHIETTI, Beyond Methodology and Practice: the Burnum Project, a Case-study of international Cooperation in archaeological Research, *Archaeologia Adriatica*, 5, Zadar, 2011, 105-125.
- ZANINOVIĆ 2010. M. Zaninović, Rimska vojska u Iliriku, *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj / Finds of the Roman Military Equipment in Croatia* (ur. I. Radman Livaja), Zagreb, 2010, 13-32.

SUMMARY

THE ARCHITECTURE OF THE AMPHITHEATRE IN BURNUM

M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ

After the suppression of the uprising of the two warlords named Bato, the Romans erected a permanent military camp in Burnum. *Legio XI* (from 42 AD, with the title of *Claudia Pia Fidelis*), *Legio IV Flavia Felix*, and divisions of *Legio VIII Augusta* were stationed there in succession. The agglomeration of Burnum consisted of different components: the Roman legionary camp (*castru legionis*) with its pertinent territory, an auxiliary fort (*castellum*), and a municipality (*municipium Burnistarum*). The latter developed from civilian settlements (*castrae*) located around the military camp and the settlement (*oppidum*) of Liburnian Burnistae (Gradina near Puljani).

The amphitheatre in Burnum was built on the north-western periphery of the military camp complex. Two major building phases of the amphitheatre have been confirmed by archaeological investigations. The first occurred during the rule of Emperor Claudius (construction was carried out by the soldiers of the XI legion), while the other occurred during the rule of Emperor Vespasian (construction by the soldiers of the IV legion). Architectural solutions consistent with the configuration of the terrain have been documented, or, more precisely, it seems a natural sinkhole was adapted for the purpose of building the amphitheatre. The building belongs to the type of amphitheatre with four entrances (two main entrances were located at either end of the ellipse, and two on the sides). Investigations reveal south, east and north entrances with passes leading to the arena. The preserved construction elements indicate that the passages were vaulted with a combination of limestone and travertine wedge-shaped blocks during the second building phase. Pairs of staircases have also been uncovered, located by each passage. The steps were used by spectators for climbing into the stands. Segments of the stands around the ring of the arena and in the sections where the three entrances are placed have been investigated, and in the process the manner by which the stone seats were built was established. The arena's perimeter wall has also been uncovered. The arena had a layer of sand that covered the natural cracks in the limestone, converted in their turn into drainage channels. Before the construction of the amphitheatre and other buildings, the rocky area of the north-western periphery was levelled and covered with material in which a large number of so-called small archaeological material of military origin has been found (equipment and weapons, but also items from everyday military life). Expert analyses have confirmed that all the items recovered from the mentioned layer belong to the first half of the 1st century AD. Since the coin finds clearly determine that the early years of Claudius's rule are the *terminus post quem* of this architectural project, we associate the building of the amphitheatre to Scribonius's unsuccessful rebellion of 42 AD, after which major construction interventions occurred throughout the whole area of the military camp. The second building phase of the amphitheatre is precisely determined thanks to Vespasian's inscription placed on the front of the southern entrance in 76-77 AD.

Huge dry stone walls have been observed to the south of the amphitheatre. The walls concealed the architectural remains of military training grounds. The construction has the shape of a parallelogram measuring approximately 150 m x 150 m. It consisted (at least on the north, east and west sides) of large halls that enclosed an inner courtyard. A monumental three-part door was discovered on the east side. Upon investigating the whole length of the outer northern wall, buttresses were detected placed in regular succession. Based on investigations so far conducted, two building phases are evident. The first belongs to the times of Emperor Claudius, and is attested by material coming from the levelling layer (identical to the layer found under the amphitheatre and in the surrounding terrain), while the second phase belongs to Flavian times, as attested by the architectural remains.